

A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdéséhez

KENYHERCZ RÓBERT

1. A középkori oklevelek közszói és tulajdonnévi szórványainak nyelvtörténeti jelentőségét ma már aligha kell külön hangsúlyozni (vö. BÁRCZI 1958a: 144, NYIRKOS 1997: 256, HOFFMANN 1997: 95). Írásomban ezért nem általánosságban e szórványemléktípus fontosságáról szeretnék szólni, hanem arról, hogy a bennük megőrződött vulgáris nyelvű lexémákat miként kell értékelni ahhoz, hogy általuk a régi magyar nyelv hangtani sajátosságairól lehetőség szerint minél összetettebb, ezáltal pedig hitelesebb képet tudjunk alkotni.

Köztudott ugyanis, hogy a nyelvtörténeti források szükségszerűen csak töredékesen tükrözik egy nyelv korábbi állapotát. Különösen igaz ez a dolgozatomban tárgyalt irattípusra, amely segítségével a korai ómagyar nyelvnek csupán egy igen erősen rekonstruált változata ismerhető meg. A vizsgálatok során éppen ezért a középkori okleveleknek mint hangtörténeti forrásoknak az értékelésekor elengedhetetlen minél több nyelvi és nem nyelvi szempont együttes érvényesítése. Egy másik munkámban a bennük előforduló helynevek lokalizálhatóságából adódó előnyökre hívtam fel a figyelmet (vö. KENYHERCZ 2013: 13–19), most viszont keletkezésük körülményeit szeretném ebből a szempontból körüljárni.

2. Sok egyéb tényező mellett szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy mire a latin szövegben szórványként előforduló „név” az oklevélbe került, több munkafázison ment keresztül. Egyik oldalról ugyanis ott volt az adatközlő, aki többé-kevésbé az adott név egy vagy több változatának ismerője és használója volt, de az általa használt névforma és az oklevélbe végül bekerülő szórvány között ott állt az oklevél megírásában közreműködő írnok is.¹ Mivel nyelvtörténeti

¹ Az egyes szám mögött persze ugyanúgy többes szám is állhatott, azaz bizonyos esetekben adatközlőkről, névformákról vagy az oklevél elkészítésében közreműködő írnokokról beszélhetünk. Az oklevélszerzés folyamata ugyanis bonyolult jogi procedúra volt, amely során az érintett felek mellett az oklevéladó szerv részéről is több személy vett részt az eljárásban (a folyamat legutóbbi összefoglalásához lásd SZÓKE 2013: 7–12, de további érdekes adalékokkal szolgál BORSA 1987 is). Ráadásul tovább bonyolítja a dolgot, hogy — elsősorban a hiteleshelyi ügyek esetében — a feljegyzést, a fogalmazványt vagy a tisztázatot készítő írnok — ha származása alapján esetleg nem is, de — munkájából adódóan maga is rendelkezhetett a kérdéses környéken több-kevesebb helyismerettel, így akár egyben őnmaga is a név ismerője és használója lehetett.

módszerek segítségével az elsődleges névformákat értelemszerűen nem lehet megközelíteni, így mindenképpen számolni kell azzal a helyzettel, hogy az adott területen használt és az adatközlő által elmondott név minden esetben az oklevél megfogalmazójának, illetve leírójának közvetítésével jut csak el a nyelvtörténéshez. Ez a probléma, ti. az oklevélíró nyelvi lenyomatának a kérdése az utóbbi időben többször is előkerült a szakirodalomban (vö. pl. BENKŐ 2003: 151–161, HOFFMANN 2007, SZENTGYÖRGYI 2010). HOFFMANN ISTVÁN a helynévi szórványok és az őket tartalmazó források elemzése kapcsán egyik írásában meg is kísérli egy olyan szempontrendszer felvázolását, amely alapján a helyi névhasználattal szemben az oklevélíró nyelvi befolyása kimutathatóvá válik. A gondolatmenet egy pontján azt is megjegyzi azonban, hogy annak a szétválasztása sem problémamentes, hogy az oklevélíró által befolyásolt nyelvi formák adott esetben az írók saját nyelviségét tükrözik-e vagy pedig valamilyen normatörekvést. BENKŐ LORÁND alapján HOFFMANN is arra a következtetésre jut, hogy a korabeli kancelláriai gyakorlat mindenképpen kedvezett az utóbbinak, azaz a nyelvi norma megjelenésének (vö. 2007: 75–76). Magam is úgy gondolom, hogy a szórványok értékelésekor mindkét tényezővel számolnunk kell, noha a nyelvjárás-keveredés és a hivatali normatörekvés nem választható el egymástól egyértelműen, ebben az írásban a lehetőségekhez mérten az utóbbi kérdést szeretném körüljárni. A nyelvi norma követését pedig véleményem szerint — a többékevésbé önkéntelen nyelvjárás-keveredéssel szemben — az oklevélírók nyelvi tudatosságával összefüggésben lehet megközelíteni.

3. Az utóbbi időben egyre többen kezdtek foglalkozni a latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolatával, azzal tehát, hogy az oklevélírók milyen módokon illesztették a helyneveket a latin szövegbe (vö. pl. BENKŐ 1995, HOFFMANN 2004, SZENTGYÖRGYI 2010, SZŐKE 2013). Ezen kutatások eredményeképpen egyes szórványoknak, szórványemlékeknek a névtörténeti, nyelvtörténeti és történettudományi értelmezése is a korábbiaknál pontosabbá válhatott. Azt gondolom azonban, hogy nemcsak a latin szöveg és a szórvány, hanem — leegyszerűsítve a kérdést — az oklevélíró és a szórvány kapcsolatának a vizsgálata is számos tanulsággal szolgálhat. Az oklevelek vulgáris nyelvű szórványainak nyelvtörténeti értékelésekor ugyanis nemcsak a szövegbeillesztés kapcsán lehet az oklevélíró nyelvi lenyomatát tetten érni, hanem már a névválasztás során is, ahogyan erre a folyamatra SZENTGYÖRGYI RUDOLF egyik írásában is utal (vö. 2010: 37–38). Ugyanis az oklevélíró mielőtt beírta volna az oklevélbe az adott nevet, óhatatlanul el is döntötte, hogy mit és hogyan ír le. Végtelen szabadsága ebben ugyan nem volt, hiszen az oklevél mint jogi irat elsősorban jogbiztosító szerepet kellett, hogy betöltsön, és — mint ahogyan azt GYÖRFFY GYÖRGY megfogalmazta — „[m]ennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljának” (1970: 200). S noha ez nyelvi szempontból korántsem azt jelenti, hogy az oklevélíró semmilyen körülmények között és semmilyen mér-

tékben nem térhetett el az eljárás során elhangzott névformától, az oklevélbeli ügy minden résztvevőjének érdeke fűződött a valós viszonyok rögzítéséhez (vö. HOFFMANN 2007: 123–124). Mivel azonban a nyelv változatokban létezik, az oklevélbe bekerülő nevek — lévén a nyelvi rendszer részei — a valós nyelvhasználatban hangtani-alaktani szempontokból különböző formákban, sok esetben pedig különböző nyelvű variánsokban élhettek, éltek. S az oklevél megszerkesztése során aztán ezen hang-, alak- és névváltozatok közül valamelyik végül belekerült a szövegbe is.²

3.1. Ha össze szeretnénk gyűjteni, hogy melyek azok a momentumok, amelyek kapcsán az oklevélíró nyelvi tudatossága s mögötte esetleg valamilyen hivatali normatörekvés megléte tetten érhető, természetesen a latinizálással kell kezdenünk az áttekintést. Szempontunkból ugyanis mindenféle latinizáló eljárás az oklevélíró nyelvi tudatosságát és tájékozottságát mutatja, s ebben a tekintetben az adatközlő nyelvi hatása lényegében figyelmen kívül hagyható. Ha csak a névválasztásra koncentrálnunk, akkor SZENTGYÖRGYI RUDOLF felosztása szerint a fordítás, a félfordítás és a latinosítás egyéb esetei mind idetartoznak (vö. 2010: 38–42). Az ugyanis, hogy az oklevél lejegyzője tisztában volt vele, hogy a *Mindszent* név helyett *Omnia Sanctorum*-ot kell beírni az oklevélbe (vö. pl. Dl. 39448), s hogy a *Kishelvény* helyett a *parva Ghlewan* és a *Chliwen minor* (FN. 121), sőt a *Sigrica* patak megnevezésére a *parva Sigra* is megteszi (Dl. 39629), vagy hogy milyen nevek és szerkezetek esetében használható az *-ensis* melléknévképző, s melyekben inkább a *de* prepozíció, jól mutatja, hogy az oklevélíró nem csupán szolgai leírta a neveket, hanem azokat a korabeli szokás, hivatali norma szerint fogalmazta bele a latin szövegbe.

3.2. Ugyanakkor természetesen nemcsak a latinizálás kapcsán merül fel az oklevélíró nyelvi hatása, hanem ide sorolható az a jól ismert eljárás is, hogy az oklevelek átírásakor az átíró oklevélben az átírt oklevél névalakjait hangtani-alaktani, illetve helyesírási szempontból az átírás korának az állapotához igazították (erről részletesebben lásd SZŐKE 2013: 15–16). Magyarán szólva az átírás során az írnok nem betűről betűre másolta át az eredeti irat szórványait, hanem az esetek többségében — azonosítás után — azokat a korabeli névalakokkal helyettesítette. Ezen az oklevéladás funkciója miatt nincs is mit csodálkozni. Egyébként pedig azokban az esetekben, amikor az átíró oklevél feltűnően „hű” az átírt oklevél névalakjaihoz, sokszor kiderül, hogy az átíró nem nagyon ismerhette azt a területet, amire az adott oklevél vonatkozott, így a neveket az átírás

² Nehezen megítélhető kérdés, de a névválasztás kapcsán — igaz, oklevél-, valamint névtípusonként eltérő mértékben — vélhetően mégis maga az adatközlő volt az, aki elsődlegesen befolyásolta, hogy a név milyen formában kerüljön bele az oklevélbe. Az azonban, hogy egy-egy konkrét esetben az adatközlő vagy a leíró fél nyelvi nyomát látjuk-e inkább a szórvány mögött, legtöbbször eldönthetetlen kérdés. Így a továbbiakban, amikor oklevélíróról beszélek, többnyire egyben az adatközlő nyelvi hatását is figyelembe veszem.

helyett kénytelen volt másolni, s ez a fajta szolgai másolás pedig érthető módon gyakran vezetett félreolvasásokhoz, ebből adódóan pedig romlott alakokhoz.

3.3. De hadd említsek egy konkrét esetet is, amelyből még világosabban kiderül az oklevél létrejöttében közreműködőknek a nevekhez való tudatos közelítésmódja. Arra az ismert esetre szeretnék utalni, amikor a szepesi káptalan előtt két nemes egyik oklevelük hitelesítését kéri, ugyanis a Sáros megyei Tarca birtok határjárásáról tulajdonukban lévő privilégiumot apjuk a királyi országbíró előtt felmutatta, de mivel az abban *Theodoricus*, *Theodorici* és *Theodorico* formában szereplő neveket a curia magyar jegyzői és tanulói *Thyadar* vagy *Theodoro* alakban akarták lefordítani, kéri a káptalant, hogy hitelesítsék e neveket. A káptalan erre kiad egy oklevelet, amelyben leírják, hogy azon nevet, amelyet a magyarok *Detricus*-nak írnak, a németek többnyire *Theodoricus*-nak szokták írni, ugyanis a *Theodorus*, *Theodori* mint *Theodoricus*, *Theodorici*, *Theodorico* jelenik meg az oklevelekben, minthogy a káptalan jegyzői többnyire németek (vö. AOKlt. 19: 336). Igaz, ebben az esetben nem a népnyelvi forma, hanem hangsúlyozottan a név latinizálásának a módja a kérdéses, az ügy mégis rávilágít arra, hogy az oklevélszerzési eljárás során — a jogbiztosító szereppel összefüggésben — valójában egyik fél számára sem volt érdektelen az, hogy egy név milyen formában került be az oklevélbe.

3.4. Szintén lényeges dolgokat tudhatunk meg a szórványok oklevélbe kerülő formájának megalkotása mögött feltételezhető többé-kevésbé tudatos nyelvi magatartásról, ha kutatói szempontból olyan szerencsés esettel állunk szemben, hogy egy oklevelés ügy kapcsán módunkban áll összehasonlítani az eljárás során keletkezett jegyzeteket vagy fogalmazványokat és a végső, letisztázott szövegváltozatot (vö. KOVÁCS 2012). A megmutatkozó eltérések, a javítások bizonyos esetekben ugyanis sejtetni engedik azt, hogy az oklevélbe végül bekerülő névváltozatokat milyen alternatívák közül s esetleg milyen szempontok alapján választották ki. Jóllehet az esetek döntő többségében nem lehetséges a jegyzeteket vagy a fogalmazványt és a hitelesített oklevelet együtt megvizsgálni, ám az okleveleken alkalmazott utólagos javítások³ — ha nem egyértelmű íráshibát vagy tévesztést korrigáltak — olykor elárulhatnak egy-két műhelytitkot az oklevélbe bekerülő névforma megválasztásának a körülményeivel kapcsolatban.

Azt gondolom, ilyesmire lehet példa a szepesi *Szlop* nevű birtok 1338-as határjárását tartalmazó oklevél is. Úgy tűnik ugyanis, hogy az oklevél írója a birtok nevének a lejegyzésekor két alakváltozat között ingadozott, s a szövegben a háromszor előforduló nevet előbb mindháromszor *Slop* formában írta le, majd egy esetben utólag betoldott egy *a* betűt, azaz vélhetően úgy ítélte meg, hogy a birtok

³ Az utólagos javítások a királyi oklevelekhez képest gyakran kevésbé gondosan készített káptalani és konventi iratok esetében nem ritkák (vö. SZENTPÉTERY 1930/1995: 221), s olykor magukat a szórványokat is érintik.

nevének a *Salop* változata lenne a megfelelőbb forma (vö. Dl. 74798). Az 1. ábra az oklevél szövegének két képkivágását mutatja, ahol első helyen a név más oklevelek alapján is kizárólagosnak mondható, mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő *Slop*, míg második helyen az *a* betű utólagos betoldását mutató, a fennmaradt adatok alapján unikálisnak mondható *Salop* alakváltozata látható (a képek forrása a MOL DLDF adatbázisa).

1. ábra: A szepesi *Szlop* birtok adatai

Hogy ennek a javításnak végső soron mi állhatott a háttérben, egyértelműen megítélni természetesen nem lehet. Valószínű azonban, hogy nem egyszeri íráshibáról, illetve annak az utólagos javításáról van szó, mert akkor az *a* betű beszúrásával kijavított alak mellett végig *Salop* alakokat tartalmazna az oklevél, vagy esetleg a javítás mindhárom *Slop* formát érintette volna. S mivel a korrekció éppen egy nagy analógiás erővel bíró hangtörténeti tendenciának, a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldódásának az irányába mutat, talán nem teljesen alaptalanul merül fel annak a gyanúja, hogy itt esetleg a javítást végző írnok nyelvi lenyomatát láthatjuk megjeleníteni. Azt azonban, hogy az oklevél írójának nyelvérzékét, esetleg valamiféle normatív törekvést vagy éppen egyszerű tévesztést — például egy másik névvel való összekeverést — sejthetünk-e a dolog háttérben, nem lehet eldönteni, ugyanis ezen kívül nem ismerek olyan oklevelet, ami ilyen jellegű javítást mutatna. A hasonló példák hiányának oka persze elsősorban az lehet, hogy az esetek döntő többségében a tisztázott, megpecsételt oklevélbe már mindig az oklevél-szerkesztési eljárás során helyénvalónak gondolt alakok vagy alakváltozatok kerültek bele. A példa önmagában túlságosan megszemélt következtetések levonására nyilvánvalóan nem alkalmas, azt azonban ismét csak sejteni engedi, hogy az oklevélbe bekerülő szórványok értelmezésekor az oklevél leírójának az egyéni döntéseit nem lehet figyelmen kívül hagyni.⁴

4. Az előzőekben amellet próbáltam érvelni, hogy az oklevelek névválasztása mögött több-kevesebb tudatosság húzódhatott meg. A továbbiakban két konkrét hangtörténeti példát szeretnék bemutatni annak az alátámasztására, hogy adott esetben a középkori oklevélírói gyakorlatban megjelenő és a névalak megválasztására vagy megalkotására ható normatörekvés feltételezése nemcsak önmagában érdekes probléma, hanem olykor másként nehezen magyarázható hangtörténeti kérdések megítélésében akár magyarázó erővel is bírhat. Az egyik kérdés a szláv *-ovbci* helynévképző adaptációja kapcsán merül fel.

⁴ A fenti oklevél állapotára vonatkozóan érdemes megjegyezni egyébként azt is, hogy ezen a betoldáson kívül is tartalmaz még utólagos javításokat, áthúzásokat.

4.1. Közismert, hogy a szláv nyelvekben gyakori *-ovbci* helynévképző a magyarban *-óc* (> *-olc*) formában adaptálódott (vö. KNEZSA 1943/2010: 10, az *-l* betoldódásához pedig lásd TÓTH 2004: 456–457). Ám amikor ezt a változást okleveles példák segítségével szeretnénk illusztrálni, rendre bajban vagyunk, ugyanis alig találunk olyan adatot, ami az eredeti szláv végződést tükrözné. A 15. századtól kezdenek ugyan felbukkanni az efféle alakok is, de az ómagyar kor végéig az *-óc* (> *-olc*) végződésű névformák határozott dominanciája a jellemző.⁵

A magyaros végződésű alakok magas arányának egyébként az a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy a szláv *-ovbci* képzőt tartalmazó nevek a magyarba kerülésükkor többségükben megváltoztak, azaz alkalmazkodtak a magyar nyelv hangszerkezeti mintáihoz. Szinte biztosra vehető azonban, hogy vegyes lakosságú területeken az oklevélben feltűnő magyar neveknek a szláv fonológiai párja is használatban volt, s ezt az általános névtani tapasztalat mellett későbbi okleveles adatok is igazolják, lásd pl. 1412–1440: *Zkorenocz*, *Zkronovecz* (Cs. 2: 120); 1440: *Breztolcz*, 1477: *Brezthowecz* (Cs. 1: 760). S mivel a szlávos hangszerkezetet tükröző alakok rendre csak jóval későbből — sok esetben csak az ómagyar kor utáni időkből — adathozhatóak, mint az adaptálódott formák, az újbóli átvétel, erősödő szláv nyelvi hatáson túl feltehető az is, hogy ezek a névformák — ha nem is kerültek bele az oklevelekbe — magyar vagy szláv nyelvű variánsként többé-kevésbé folyamatosan használatban voltak a magyarosabb *-óc* végű névformák mellett. Hogy az *-ovec* végződésű nevek az ómagyar kor második felében a magyarban is használatosak lehettek, azt az 1439-es *Noghstankouecz* (FN. 188) és a hozzá hasonló adatok esetleg megmutathatják. Persze jóval több esetben is előfordulhatott ilyesmi, csak éppen általában pusztán nyelvi szempontból nem lehet bizonyítani, hogy az efféle alakok valóban magyar nyelvűek (is) lettek volna.

A valóságban e téren vélhetően kiegyensúlyozottabb volt tehát a helyzet az iratokban rögzítettnél, ám a szláv nyelvek periférikus szerepéből adódóan a szláv variánsok — még ha az eljárás során esetleg el is hangzottak — egész egyszerűen nem kerültek bele az oklevélbe (vö. HOFFMANN 2007: 91). A képző szláv nyelvekben való gyakorisága és a magyarban rendszeren bekövetkező *-óc*-cá alakulása idővel ráadásul olyan jellegzetes, már-már sztereotip fonológiai párhuzamot eredményezhetett, hogy annak is felmerül a gyanúja, hogy a nevek rögzítése nem mindig tükrözi hűen az elhangzott névformát. Azt ma már tudjuk, hogy a név hangalakjába való úgymond mesterséges beavatkozás bizonyos szintig sem a név azonosító erejét, sem az oklevél jogbiztosító szerepét nem sértette. Elég, ha a gyakran csak éppen a szóvéget módosító latinizáló eljárásokra gondolunk. S

⁵ A korai ómagyar korra vonatkozóan a KMHsz. 1. kötetének anyagában például egyetlen ilyen adat sem található. Későbbi adatokhoz vö. még KENYHERCZ 2013: 38–40.

mivel a korban a magyar nyelvnek a magyar királyság egész területén jóval magasabb volt a presztízse, mint a szláv nyelveknek, nem tartom kizárhatónak, hogy az *-óc* végű szláv eredetű nevek nagy száma mögött részben az oklevélírói gyakorlat — ebben az esetben épp nem latinizáló, hanem — magyarító eljárását találjuk. Ennek bizonyítására, ha az általam megvizsgált anyag talán nem is elegendő, a hasonlóan jellegzetes fonológiai párhuzamok együttes vizsgálata esetleg pontosabb választ adhatna arra az általánosabb kérdésre, hogy a latinizálás elterjedt gyakorlata mellett milyen mértékben számolhatunk a magyarosítás eljárásával a középkori oklevéladásban.

Elvértve olyan esetre is akad példa, ahol éppen nem a magyarosítás, hanem a tudatos szlávosítás figyelhető meg. Egy 1478-as zalai oklevélben például különösen gyakori a tárgyalt képző eredeti, szláv formájának a megjelenése: *Bogdanowecz, Brezowecz, Bwkowecz, Cristanowecz, Deasiniewecz, Decanowecz, Drastkowecz, Drusilowecz, Eschehowecz, Gardenowecz, Gerkowecz, Gywrkawecz, Henischowecz, Ibanowecz, Jwrsowecz, Krachinowecz, Kralowecz, Kur-sauecz, Kwrsowecz, Lohowecz, Martinstowecz, Michalowecz, Nouakowecz, Opporowecz, Orechowecz, Otthowecz, Paulinowecz, Paulowecz, Plestkowecz, Pribislawecz, Pustakowecz, Tottowecz, Turpkowecz, Wlkanowecz, Zawkawecz* (Dl. 18143). Az effélék azonban véleményem szerint éppen nem gyengítik a fentebb elmondottakat, hanem inkább arra utalnak, hogy a tárgyalt képző adaptációjához hasonló hangtani-alaktani ügyek nemcsak a latinizálás során jelenhettek meg az okleveles gyakorlatban. A képző birtoklást kifejező jelentéstartalmából következően összességében azt sem tartom kizárhatónak, hogy itt — legalábbis a nevek egy részében — a latin *villa* + személynév (+ *-i* genitivusrag) szerkezetek szláv megfelelőjét láthatjuk. S mivel a fenti nevek nagy részének ez az egyetlen adata, s későbbi továbbélésük sincsen, talán nem is mindegyik forma mögött áll valódi, a szóbeli nyelvhasználatban is létező helységnév. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy ha ez az oklevélírói eljárás a szlávosítás irányában megtörténhetett, még inkább feltételezhető akkor, ha magyarosításról vagy az úgymond hivatalos névforma megállapításáról volt szó.

Összefoglalva az elmondottakat azt gondolom tehát, hogy az *-ovъci* > *-óc* változás feltűnő kizárólagossága mögött egy valóban nagy erejű analógias-adaptációs változás áll, amit a nyelvtörténeti kutatások számára még inkább homogenizál az a feltehető körülmény, hogy az oklevélírók — de akár még az adatközlők is — tudták, hogy ez a nyelvi párhuzam létezik, azaz az adott név „hivatalos” formájában, magyarul hogyan hangzik, vagy pedig — ha a beszélt nyelvben nincs magyar megfelelője — hogyan kellene, hogy hangozzon. Mert ahogyan a kancellária vagy a hiteleshely írnoka tisztában volt vele, hogy az *Olaszi* név latinul *Villa Latina*, tudhatta vagy gondolhatta azt is, hogy az *-ovec* végű helynevek magyarul *-óc*-ra végződnek.

4.2. Az *-óc* végződésű nevek magas arányához hasonlóan a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldásának az idevágó ómagyar kori forrásokban tükröződő képe szintén felveti az oklevélírói gyakorlat egyneműsítő hatásának a gyanúját.

A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnésének hagyományosan négy esetét különíti el hangtörténetírásunk: a bontóhanggal, valamint az előtét hanggal történő feloldást, a β vokalizálódását és az egyik mássalhangzó kiesését (vö. pl. BÁRCZI 1958b: 138–140, KESZLER 1969: 6–7).⁶ Az egyes feloldási módokat közelebbről megvizsgálva az is kiderül, hogy a mássalhangzó-torlódások szó eleji megszűnése a régiségben hangtani szempontból meglehetősen kötött volt. Ha a fonológiai lehetőségeket és a bekövetkezett változások arányát figyelembe vesszük, akkor végső soron azt mondhatjuk, hogy a régi magyar nyelvben a szókezdő mássalhangzócsoportok általánosan bontóhang betoldódásával szűntek meg, kivéve akkor, ha az a hangkapcsolat *s*, *sz* + zöngétlen zárhang vagy β + mássalhangzó kapcsolatából állt. A negyedik feloldási mód, a mássalhangzó-kiesés azonban — mint az alábbi táblázat adataiból is kitűnik — másképpen működött, mint az említett három. Ennek lényegében egyetlen hangtani kötöttsége volt csupán, mégpedig az, hogy több mássalhangzóval kezdődjön az adott szó: mássalhangzó-kiesés ugyanis azokban a lexémákban is bekövetkezhetett, amelyek esetében rendszeren bontóhang ékelődött be, ugyanakkor a másik két feloldási mód helyett is végbemehetett (lásd az 1. táblázatot).⁷

bontóhanggal 1113: <i>Crali</i> , 1267/1270: <i>Kyraly</i> (Gy. 4: 408)	mássalhangzó-kiesés útján szl. <i>Frankovce</i> > 1389: <i>Renkouch</i> , 1411: <i>Ranchalch</i> , de lásd még 1428: <i>Frankoch</i> , 1411: <i>Ranchalch</i> (KESZLER 1969: 42), illetve szl. <i>Hvozdnica</i> > 1250: <i>Hoznucza</i> , 1525: <i>Woznycza</i> , de lásd még 1471: <i>Howoznycza</i> (FN. 127)
előtét hanggal 1327: <i>Stholch</i> , 1330: <i>Vztolch</i> (Cs. 3: 113)	mássalhangzó-kiesés útján 1295/1315: <i>Strys</i> , 1496: <i>Triss</i> , de lásd még 1275/Más: <i>Sztiriz</i> (Cs. 1: 147, Gy. 2: 556)
vokalizáció következtében szl. <i>Vrbovo</i> ~ <i>Vrbova</i> > 1270: <i>Orbo</i> (KESZLER 1969: 47)	mássalhangzó-kiesés útján 1255: <i>Vrutk</i> , 1285/1287: <i>Ruthk</i> (KESZLER 1969: 41–42)

1. táblázat: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldási módjai

⁶ A legújabb nyelvtörténeti összefoglalás, a Magyar nyelvtörténet csak az első hármat említi, az egyik mássalhangzó kiesésével mint feloldási móddal nem foglalkozik külön (E. ABAFFY 2003: 309–310).

⁷ Az egyes feloldási módok egymáshoz viszonyított arányaihoz, illetve fonológiai jellegzetességeikhez részletesebben lásd KESZLER 1969, illetve NYIRKOS 1993: 29–80 és 1997.

A szókezdő mássalhangzó-torlódásokról írott munkámban 1491 olyan helynévi és közsői lexémát vizsgáltam, amelynek az ómagyar korra vonatkozóan van mássalhangzó-torlódással kezdődő adata (KENYHERCZ 2013). Ezen lexémák egy része az ómagyar korban végig megőrizte a több mássalhangzóval kezdődő szókezdését, más esetekben viszont a torlódás feloldódott. A különböző feloldási módok arányai a fenti vizsgálat alapján a következőképpen összegezhetők: az 1491 szó esetében bontóhanggal 391 torlódás szűnt meg, előtét hang 52 esetben mutatható ki, vokalizációról 5 bizonytalan esetben beszélhetünk,⁸ s az egyik mássalhangzó kiesését pedig 63 esetben regisztrálhatjuk.⁹ A bontóhangos feloldás magas aránya — mivel sokféle mássalhangzó-kapcsolatot érintett — érthető, ugyanígy az erős fonológiai kötöttségekből adódóan nem meglepő az előtét hang megjelenésének és a vokalizációnak a kis száma sem. A mássalhangzó-kiesés aránya az utóbbiakhoz képest ugyan nem tűnik különösebben ritkának, ám ennek a kérdésnek a megítélésakor érdemes figyelembe venni az alábbiakat.

a) A szókezdő mássalhangzócsoporthoz tartozó egyik tagjának kiesése — a másik három feloldási móddal szemben — bármilyen több mássalhangzóval kezdődő szó esetében bekövetkezhetett. Ennek fényében a munkámban regisztrált 63 eset egyáltalán nem tűnik soknak. Különösen akkor nem, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az így létrejött formák közül hosszabb-rövidebb időre meggyökeresedni a vizsgált anyagban csak néhány tudott, hiszen többnyire vagy megmaradt a torlódással kezdődő alak, vagy pedig valamelyik másik feloldási móddal létrejött forma állandósult, s vált később kizárólagos változáttá.

b) Az arány tovább romlik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az esetek egy részében a mássalhangzó-kiesést tükröző adatot a valós nyelvhasználat helyett íráshiba is létrehozhatta (lásd pl. az 1. táblázat adatait is). Ráadásul egyes hangkapcsolatok megszűnése, például a *v*- esetében a *v* kiesése nemcsak a magyarban, hanem a szláv nyelvekben is végbemehetett (vö. KESZLER 1969: 41).

c) Feltűnő továbbá a mássalhangzó-kieséses névalakok megjelenésének időbeli eloszlása is. Efféle formák ugyanis szinte kizárólag csak a 15. századtól kezdődően kerülnek elő, s az egyéb alakokkal szemben jellemzően akkor is csak átmenetileg, egy-egy adattal képviseltetve. Végző soron tehát az említett 63 eset valójában alig több, mint 63 adatot jelent az egész ómagyar korból.

⁸ A bizonytalanságot ebben az esetben az okozza, hogy a korabeli hangjelölés alapján lehetetlen eldönteni, hogy a *v*-vel vagy *u*-val jelölt hang az adott névben *β*-t, *v*-t vagy pedig már *u*-t jelöl-e. Az etimológiai előzmények figyelembevételére ellenére az is elképzelhető, hogy nincs okleveles adatunk a vokalizációval megszűnt mássalhangzó-torlódások elsődleges, két mássalhangzóval kezdődő állapotára. Ha mégis van, akkor viszont további problémát jelent annak a megítélése, hogy azok az adatok már magyar nyelvűek, vagy pedig még az átadó szláv nyelven kerültek-e be az iratokba.

⁹ Hasonló arányokat figyelhetünk meg NYÍRKOS ISTVÁN munkájában is, amelyben a vizsgált 1364 közsői lexéma esetében bontóhanggal történő feloldás 462, előtét hanggal történő feloldás 81, mássalhangzó-kieséssel történő pedig 102 esetben mutatható ki (vö. 1997: 115–116). A vokalizációval történő feloldási mód tárgyalása ebből a tanulmányból kimaradt.

Annak, hogy a mássalhangzó-kieséssel megszűnt mássalhangzó-torlódásokra miért nincs több adatunk a régiségből, két magyarázata lehetséges. Egyrészt az, hogy mássalhangzó-kiesés a 15. századot megelőzően valójában nem érintette a szókezdő mássalhangzócsoportokat, s az ómagyar kor második felében sem vált a torlódások feloldásának fő irányává. Másrészt pedig az, hogy — noha már a szó eleji mássalhangzó-torlódások megjelenését eredményező nyelvi érintkezések kezdetétől is szűnhettek meg efféle módon a magyar nyelv számára addig ismeretlen szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok — az így keletkezett névformák egyszerűen nem kerültek bele az okleveles és egyéb forrásokba. Föltehető természetesen az is, hogy a két tényező együttesen eredményezte azt, amit ma a források alapján erről a hangtörténeti változásról gondolunk. Azaz nem egymást kizáró, hanem inkább egymást erősítő tényezőkként kell értelmeznünk a mássalhangzó-kiesés okleveles adatainak kis száma mögött sejtethető okokat.

A mássalhangzó-kiesésnek a fonológiai lehetőségekhez képest mutatkozó alacsony aránya egyébiránt önmagában nem is tenné feltétlenül szükségessé az oklevelek homogenizáló hatásának a feltételezését, hiszen a nyelvi változás iránya más hangtörténeti folyamatok esetében sem jósolható meg mindig pusztán hangtani kritériumok alapján. Eddigi nyelvtörténeti ismereteinkkel összhangban továbbra is fogalmazhatnánk tehát úgy, hogy a mássalhangzó-kiesés a mássalhangzó-torlódások feloldásának csupán szórványosan előforduló módja volt, és ezért értelemszerűen nincs is rá túl sok adatunk a régiségből. A tárgyalt jelenség értelmezése kapcsán azonban adódik egy további megfontolásra érdemes sajátosság is. BÁRCZI GÉZA ezt a következőképpen fogalmazza meg: „mindent öszszevetve a régiségben a feloldásnak ez a módja igen ritka. Új a b b a n ellenben nyelvjárásokban igen terjedt” (1967: 136, kiemelés tőlem: K. R.).¹⁰ Ez természetesen adódhat egyszerűen abból is, hogy a mássalhangzó-kiesés régen valóban ritka volt, s csak újabban kezdett elterjedni. A korábban elmondottak fényében ugyanakkor az a magyarázat is felvethető, hogy maga a nyelvi valóság nem, hanem csak az adatok mutatják ennek a változásnak az efféle terjedését. Azaz a folyamat a régiségben is hasonló gyakoriságú lehetett, mint ma, csak — éppen a nyelvtörténeti források által tárgyalta sajátosságaiból is adódóan — erre vonatkozóan nincsenek bizonyító adataink. Továbbá BÁRCZI GÉZÁnak az az észrevétele, hogy a mássalhangzó-kiesés újabban elterjedtnek tűnik, véleményem szerint részben vagy egészében azzal is magyarázható, hogy a másik három feloldási mód lényegében már megszűnt (vö. BÁRCZI 1958b: 140, SIPTÁR 1980, TÖRKENCZY 2001: 293–294), azaz a tárgyalt folyamat végső soron csak arányaiban vált elterjedtebbé.

Ezzel, illetve a fent tárgyalt fonológiai kötöttségekkel összefüggésben pedig felmerül annak a gyanúja is, hogy a mássalhangzó-kiesés háttérében másféle

¹⁰ Vö. még BÁRCZI 1958b: 139, KESZLER 1969: 46.

motiváció áll, mint ami a másik három feloldási módnál feltételezhető, s mint ilyen jórészt csak a végeredményét tekintve sorolható egy csoportba a mássalhangzó-torlódások feloldásának egyéb módjaival. Ennek kapcsán érdemes utalni arra is, hogy a mássalhangzó-kiesés a nyelvjárások mellett a gyermeknyelvben is igen gyakori (vö. KESZLER 1969: 46), s ez utóbbi tény azt az elképzelést támogathatja, hogy a mássalhangzó-kiesés mint feloldási mód háttérben nem feltétlenül s nem kizárólag fonológiai motivációt, hanem nagyobb részt inkább artikulációs-fonetikai okokat kell keresnünk.

A mássalhangzó-kiesés efféle elkülönítése az egyéb feloldási módoktól azonban még mindig nem magyarázza meg azt, hogy miért van olyan kevés adatunk rá a régiségből. Azt gondolom, hogy a probléma megoldása ez esetben is az oklevélíró gyakorlat normatizáló törekvésében rejlik. Elviekben nem tartom ugyanis kizárhatónak, hogy ez a feloldási mód már a régiségben is ugyanúgy létezett, s a forrásokban megmutatkozó arányokhoz képest gyakoribb lehetett, csak éppen az oklevelek mint a hivatalos írásbeliség hordozói nem őriztek meg nagyobb számban így létrejött névalakokat. Mivel azonban a szórványemlékek csak az adatok hiányával utalnak egy efféle értelmezés lehetséges voltára, a hipotézisem alátámasztásaként szükséges a korai grammatikák tanúságtételét is segítségül hívni. A mássalhangzó-kiesésről — noha részben más összefüggésben s az ómagyar kor utáni időszakra vonatkozóan — SZENCI MOLNÁR ALBERT 1610-ben megjelent nyelvtanában is ír, ami alapján úgy tűnik, hogy ennek a feloldási módnak a megítélése — szemben az egyéb eljárásokkal — a régiségben egyáltalán nem volt független bizonyos fajta nyelvi norma kérdésétől. SZENCI a következőképpen fogalmaz: „A *Struzmadar* [...] nevét a tudatlanok nehezen ejtik ki, éppígy a *Ptříßbentés* [...] szót is, ehelyett némelyek a *t* és az *r* mellőzésével csak *Püßbentes*-t vagy *Píßbentes*-t írnak” (1610/2004: 192).¹¹ Önmagában abból, hogy a grammatika szerzője a mássalhangzó-kiesést a művelt kiejtéstől eltérő ejtémódnak tekinti, messzemenő következtetéseket persze nem lehet levonni, annyi azonban mégis sejthető, hogy SZENCI korában az efféle alakok távolabb álltak a műveltebb rétegek által használt nyelvi formáktól.

A 17. század eleji viszonyok természetesen teljes egészében nem érvényesek a középkori szórványokra vonatkoztatva, de annyi az okleveles gyakorlatra visszavetítve ezek alapján mindenképpen elmondható, hogy ha az adatközlő esetleg úgymond „tudatlan” is volt, az oklevélíró semmiképpen sem. Így talán meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy — egyéb okok mellett — nem feltétlenül azért nincs több adatunk a szókezdő mássalhangzó-torlódások mássalhangzó-kieséssel történő feloldására a régiségből, mert ez a feloldási mód csak később alakult ki

¹¹ Azaz a mássalhangzó-torlódások megszűnésének tárgyalt módját SZENCI a kiejtéshez kapcsolja, s így annak háttérben végső soron ő sem pusztán fonológiai, hanem artikulációs okokat feltételez. Igaz, szorosabban csak az egyik példája vonatkozik a kiejtésre. A *ptr*-esetében ugyanis valószínűbb, hogy — részben legalább is — helyesírási kérdéstről van szó (vö. BENKŐ 1957).

vagy csak később terjedt el, mint a hangbetoldódás vagy a vokalizáció,¹² hanem ebben a szokatlannak látszó hangtörténeti ügyben az is szerepet játszhatott, hogy a mássalhangzó-kiesés már ebben az időben is elkülönült az egyéb feloldási módoaktól, s úgy tűnik, hogy a hivatali-normatív nyelvhasználatnak soha nem vált a részévé. Ebből adódóan pedig már jobban érthető, hogy miért nem maradtak ránk olyan adatok, amelyek ezt a feloldási módot tükröznék. Ez a lehetőség pedig tovább árnyalja az egyes feloldási módok fent bemutatott aránybeli különbségeinek a magyarázatát.

5. Írásomban szerettem volna ráirányítani a figyelmet arra, hogy a középkori oklevelek vulgáris nyelvű szórványai keletkezésük körülményeiből adódóan maguk is a hivatalos írásbeliség részei voltak, s így esetükben sem zárhatók ki — sőt valószínűsíthetők — bizonyos normatörekvések, egységes eljárásmodok. Biztosra vehető ugyanis, hogy a nyelv sokkal nagyobb változatosságot mutatott már régen is, mint amit az írott források tükröznek. E mögött a látszólagos homogenitás mögött pedig minden bizonnyal nem a nyelvi valóság, hanem egyéb körülmények mellett az okleveles gyakorlat normatörekvése állhatott. Azt viszont, hogy ez a normatörekvés a nyelvi presztízviszonyokból adódóan megjelent-e már az adatközlő oldalán is, vagy azt teljes egészében az oklevélíró működése idézte elő, a középkori források adatai alapján megítélni nem nagyon lehet.

Végezetül arra is utalnom kell, hogy a fenti érvelés során nagy mértékben leegyszerűsítettem a helyzetet azáltal, hogy az oklevélíróról többnyire mint állandó tényezőről beszéltem. A normatív törekvések erejét illetően pedig időben nagy különbségek látszanak a kancellária és a különböző hiteleshelyek működésében, s nyilvánvaló az is, hogy e tekintetben az egyes helyek, illetve az egyes helyeken működő nótáriusok felfogása között is adódtak eltérések. Nem véletlen például, hogy mind az *-овъци* szláv helynévképző, mind a mássalhangzó-torlódás mássalhangzó-kieséssel történő feloldása kapcsán éppen a 15. század lesz az, amikor az addig lappangó, írásban szinte soha elő nem forduló nyelvi formák az oklevelekben is megjelennek. E mögött az etnikai viszonyok átrendeződése, ezzel összefüggésben a nyelvi presztízviszonyok megváltozása, az oklevéladás tömegessé válása, s ezzel együtt a normatív törekvések relativizálódása, valamint a fennmaradt adatok megszaporodása egyaránt és együttesen is állhatott; s nem kizárólag valamely nyelvi változás irányának a megváltozása.

Írásom fő tézise viszont, azt remélem, a leegyszerűsített példák alapján is megragadható. Mindezek fényében úgy vélem, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban az adatok keletkezési körülményeinek az efféle szempontok szerint történő vizsgálatáról — még ha sokszor bonyolultabb összefüggésekbe is helyezik a korábbi tudásunkat a magyar nyelv múltjáról — semmilyen körülmények között sem érdemes lemondani.

¹² Az adatok kronológiája kapcsán ugyanis ez lenne a kézenfekvő magyarázat.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128.
- AOKt. = KRISTÓ GYULA szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta*. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. A ψ hang történetéhez. *Magyar Nyelv* 53: 283–284.
- BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv* 91: 402–411.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BORSA IVÁN 1987. A hiteleshelyi eljárás színhelyén készült feljegyzés. *Levéltári Közlemények* 58: 39–44.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- Dl. = *Diplomatikai Levéltár*. Országos Levéltár Mohács előtti gyűjtemény.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 196–200.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Nyelvtudományi Értekezések* 139. *Magyar Nyelv* 93: 87–97.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései)*. Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) Debrecen.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban*. *Nyelvtudományi Értekezések* 63. Budapest.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.

- KNIEZSA ISTVÁN 1943/2010. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–313. Újraközlése: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2012. A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 37–47.
- MOL DLDF = *A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa*.
URL: <http://mol.arcanum.hu/>. (2013. 12. 12.)
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN 1997. A szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldásának módjairól. *Folia Uralica Debreceniensis* 4: 113–156.
- SIPTÁR PÉTER 1980. Magyar és angol mássalhangzócsoportok. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 325–337.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610). Új magyar grammatika két könyvben*. Fordította, jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal ellátta: C. VLADÁR ZSUZSA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930/1995. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.
- SZŐKE MELINDA 2013. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához. Doktori disszertáció. (Kézirat.) Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Az inetimologikus mássalhangzók a magyar helynevekben 1–2. *Magyar Nyelv* 100: 321–331, 454–470.
- TÖRKENCZI MIKLÓS 2001. A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Második kiadás. Budapest. 273–392.